

A Critical Discourse Analysis of the Book *Asrar al-Tawhid* based on Van Leeuwen's Model

Faezeh Arab Yousefabadi*

Zahra Davar**

Abstract

The book *Asrar al-Tawhid* is a mystical work in which social agents are represented in different ways. The purpose of the present study is to analyze the discourse of this book based on Van Leeuwen's model relying on the descriptive-analytical method. Preliminary results of the study indicate that in this work, Abu Saeed Abu al-Khair is introduced as a dynamic and effective force through activation. The highest frequency of writing after Abu Saeed Abu al-Khair is related to Khajeh Hassan Modab, the special agent of Abu Saeed and Abolghasem Qashiri. It is obvious that the frequency of naming this prestigious figure due to his final inclination towards Abu Sa'id has had a tremendous impact on the image and spiritual legitimacy of Abu Sa'id Abu al-Khair. In *Asrar al-Tawhid*, the highest frequency of groups is related to Sufi elders, dervishes, and disciples, all of whom belong to their own group and to the sect-oriented discourse. In the non-identification section, it was found that the identities of anonymous agents were not important in propagating the method-oriented discourse. However, what matters is what they do. The actions of these anonymous agents always have a similar and effective function in expressing the author's mystical views, which often include observing and perceiving the greatness and importance of the spiritual personality of Abu Sa'id Abu al-Khair. In the book *Asrar al-Tawhid*, the humanization of animals has an ideological burden, because the presence of these wild animals is one of the virtues of Abu Sa'id Abu al-Khair to be a sign of his legitimacy, consolidation of power, and truth. From the point of view of the deletion component, it was proved that parts of Abu Sa'id's knowledge include the category of fading, since the producer of discourse in this work, like other seekers, is obliged to refrain from revealing the secrets of God and not to share the secret of truth except with the people of truth.

1. Introduction

To perceive a literary work more deeply and to understand the essence of the text, one must go beyond the surface and refer to layers beyond the surface. Linguistics is one of the tools of deep knowledge and understanding of literary works, which pays attention to the religious, social, political, etc. aspects of literary works through the analysis of critical discourse and examines a text from all aspects and layers. It checks its hiddenness. The book of *Asrar al-Tawhid* is a mystical work that consists of three chapters. In these three chapters, there are 271 anecdotes in which social agents are represented in different ways. The existence of this feature, on the one hand, and the lack of fundamental research on this subject, on the other hand, led the authors to examine and explain the ways of representing social agents in the book *Asrar al-Tawhid*. Therefore, the purpose of this study is to identify social agents and to explain the ways of representing them in the text of the book *Asrar al-Tawhid Fi Maqamat Abu Saeed* written by Muhammad Bin Manwar, a descendant of Abu Saeed.

* Associate Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, University of Zabol, Zabol, Iran (Corresponding Author Email: famoarab@uoz.ac.ir)

** MA in Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, University of Zabol, Zabol, Iran

2. Theoretical Framework

Leeuwen's model consists of two main branches: elimination and statement. According to him, whenever the social agent is clearly present in the discourse, the phenomenon of expression has occurred. Self-expression manifests itself in two ways: determining the role and determining the type of reference in words. On the other hand, based on the elimination component, a number of social agents are not represented during the discourse.

3. Methodology

To discover the components of the discourse centered on *Asrar al-Tawhid*, the present study is based on the descriptive-analytical method by taking notes and using library resources.

4. Results and Discussion

From the totality of what was said about the ways of representation of social agents based on Van Leeuwen's discourse analysis model in the book *Asrar al-Tawhid*, it can be said that the method of representation is based on the main component of expression in *Asrar al-Tawhid* through determining the role and the type of gesture in the word of manifestation. In this work, role determination is done in two ways: activation and passivation. Through the activation of Abu Saeed Abu Al-Khair, he is introduced as an active, dynamic, and effective force that was clearly acting against some of the society's values. In the passivization section, it was concluded that the activities of Abu Saeed Abul Khair as an active agent of this mystical discourse in his time caused his mystical discourse to be considered a dominant and hegemonic discourse temporarily.

In the book of *Asrar al-Tawhid*, depending on whether the social agent has a human characteristic or not, the type of reference is divided into two parts: identification and de-identification. In this book, the identification of the agents who are represented in the form of human characteristics has been done by naming and linking methods. In the naming section, it was concluded that the title 'Sheikh' was used for Abu Saeda Abu Al-Khair as the great agent and the central character of the stories in all the pages of the book and most of the lines. After that, the highest frequency of naming is related to Khwaja Hasan Modab, the special agent of Abu Saeed Abul Khair, who often did the Sheikh's work. Another method of identification that is manifested in *Asrar al-Tawhid* is the linking process, through which the identified social agents are represented in the form of groups that have a single point of view about an activity, or perform a single action.

Accordingly, there are more than sixteen types of groups in the book *Asrar al-Tawhid*. Regarding the mystical theme, the most frequent works are related to Sheikhs/Sufis, Dervishes, and disciples, all of whom are related to their own group and Tariqat-oriented discourse. In the sub-branch of impersonalization, it was concluded that in the book *Asrar al-Tawhid*, the highest frequency of impersonalization is related to an old man, someone, a man, and unknown people, respectively. In this case, the agent's identity does not play a role in the discourse; rather, what matters is what he does. What these anonymous agents do in many stories always has a similar and effective function in expressing the author's views. This work includes observing and understanding the greatness and importance of Abu Said's personality.

5. Conclusions and Suggestions

Based on the author's de-identification, the conclusion was reached that in the book *Asrar al-Tawhid*, the anthropomorphism of animals has an ideological load and the presence of these wild animals is in line with the proof of the greatness, spiritual power, and dignity of Abu

Saeed Abul Khair. In addition, from the point of view of the author of the deletion, it was also concluded that parts of Abu Saeed's knowledge include the category of dimming, because the producer of the discourse in this work, like other seekers, has been obliged to avoid revealing the secrets of God and not to share the truth except with the people of truth.

It is suggested to analyze and examine all mystical prose works, especially the mystical works of the Khorasan province using the method mentioned in this study.

Keywords: Critical Discourse Analysis, Social Agent, *Asrar al-Tawhid*, Abu Saeed Abu al-Khair, Fading, Van Leeuwen.

نشریه علمی

پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)

سال پانزدهم، شماره دوم، پیاپی ۴۷، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، صص ۱۵۳-۱۶۶

Doi: 10.22108/JPLL.2022.127653.1590

تحلیل گفتمان انتقادی کتاب *اسرار التوحید* بر مبنای الگوی ون لیوون

فائزه عرب یوسف آبادی، * زهرا داور**

چکیده

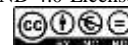
بیان مسئله: *اسرار التوحید* اثری عرفانی است که در آن، کارگزاران اجتماعی به شیوه‌های مختلف بازنمایی می‌شوند. **روش:** هدف در این پژوهش، تحلیل گفتمان این کتاب بر مبنای الگوی ون لیوون و با تکیه بر روش توصیفی - تحلیلی است. **یافته‌ها و نتایج:** نتایج اولیه بیانگر آن است که ابوسعید ابوالخیر در این اثر از طریق فعال‌سازی، نیرویی پویا و اثرگذار معرفی شده است. بیشترین بسامد نام‌دهی پس از ابوسعید ابوالخیر مربوط به خواجه حسن مؤدب، کارگزار مخصوص ابوسعید و ابوالقاسم قشیری است. آشکار است که بسامد نام‌دهی این شخصیت معتبر به دلیل گرایش نهایی او به ابوسعید، تأثیر شگرفی بر وجهه و مشروعیت معنوی ابوسعید ابوالخیر گذاشته است. در *اسرار التوحید* بیشترین بسامد گروه‌ها مربوط به مشایخ/ صوفی، درویشان و مریدان است که همه مربوط به گروه خود و گفتمان طریقت‌محور هستند. در زیرشاخه نام‌شخص‌سازی مشخص شد که هویت کارگزاران ناشناس در تبلیغ گفتمان طریقت‌محور اهمیتی ندارد؛ بلکه مهم عملی است که آنها انجام می‌دهند. عمل این کارگزاران ناشناس همواره کارکردی مشابه و مؤثر در بیان دیدگاه‌های عرفانی نویسنده دارد که اغلب شامل مشاهده، دریافت عظمت و اهمیت شخصیت معنوی ابوسعید ابوالخیر است. در *اسرار التوحید*، انسان‌نمایی حیوانات بار ایدئولوژیکی دارد؛ زیرا حضور این حیوانات وحشی از مقوله کرامات ابوسعید ابوالخیر است تا نشانی بر مشروعیت، تثبیت قدرت و صدق او باشد. از نظر مولفه حذف ثابت شد که بخش‌هایی از دانسته‌های ابوسعید شامل مقوله کم‌رنگ‌سازی می‌شود؛ زیرا تولیدکننده گفتمان در این اثر، مانند دیگر سالکان، موظف است از افشای اسرار ربوبی بپرهیزد و سرّ حق را جز با اهل حق در میان نگذارد.

واژه‌های کلیدی

تحلیل گفتمان انتقادی؛ کارگزار اجتماعی؛ *اسرار التوحید*؛ ابوسعید ابوالخیر؛ کم‌رنگ‌سازی؛ ون لیوون

* دانشجوی زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه زابل، زابل، ایران (نویسنده مسئول)، fanarab@oz.ac.ir

** کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه زابل، زابل، ایران، davar@uoz.ac.ir

۱- مقدمه^۱

برای شناخت و درک عمیق‌تر یک اثر ادبی و پی‌بردن به کنه متن باید از ظاهر گذشت و به لایه‌هایی فراتر از ظاهر رجوع کرد. علم زبان‌شناسی یکی از ابزارهای شناخت و درک عمیق آثار ادبی است که از طریق تحلیل گفتمان انتقادی به جنبه‌های دینی، اجتماعی، سیاسی و... آثار ادبی توجه می‌کند و یک متن را از همه جوانب و لایه‌های پنهان آن بررسی می‌کند. برپایه نظام جامعه‌شناختی - معنایی «متون در شرایط اجتماعی تولید و مصرف قرار گرفته و به آن مربوط شوند» (Richardson, 2007: 41)؛ بر این اساس سازوکار گفتمانی یک رویداد ارتباطی شامل فرایندهای مختلف ساخت متن و کاربست آن است که به تحلیل گفتمانی متن می‌انجامد، نه تحلیل صرفاً متنی آن. یکی از مهم‌ترین ابزار شناخت این فرایند، بررسی شیوه‌های بازنمایی و اظهار کارگزاران اجتماعی متن است. از جمله برجسته‌ترین نظریه‌پردازان تحلیل انتقادی گفتمان، تئو ون لیوون (۱۹۹۶ م.) است. «او با بررسی متون گوناگون به شیوه‌ای نظام‌مند، چگونگی بازتاب عوامل اجتماعی را در متن بررسی می‌کند و تأثیر و تأثر زبان و عوامل اجتماعی را در بازنمایی کارگزاران در اثر نشان می‌دهد» (حق‌پرست، ۱۳۹۰: ۴۷). ون لیوون در تلاش است روش‌ها و اصولی را بنمایاند که تولیدکننده یک گفتمان برای تولید یک متن و انتقال معنا استفاده می‌کند.

او اثری را که یک گفتمان بر روی ساخت، تبدیل صورت و حفظ قدرت اجتماعی و جامعه می‌گذارد، امری مهم می‌داند و برای تحلیل متن از رویکردی جامعه‌شناختی - معنایی استفاده می‌کند و در تلاش برای نشان‌دادن راه‌های مختلف بازنمایی کنش اجتماعی در گفتمان است (سادات مقداری و جهانگیری، ۱۳۹۴: ۱۲۶).

هدف در این پژوهش تشخیص کارگزاران اجتماعی و تبیین و بررسی شیوه‌های بازنمایی کارگزاران اجتماعی در متن کتاب *اسرارالتوحید* فی مقامات ابی سعید نوشته محمد بن منور، از نوادگان ابوسعید است. این کتاب از جمله شاهکارهای انکارناپذیر نثر پارسی و یکی از مهم‌ترین اسناد تاریخ اجتماعی ایران است (ریپکا، ۱۳۸۲: ۴۲۴-۴۲۸). روانی انشا و انسجام و استحکام عبارات و رعایت تام و تمام موازین فصاحت و بلاغت در این کتاب به حدّ اعلای خود رسیده است (صفا، ۱۳۶۳: ۹۸۲). این اثر ارزشمند مشتمل بر سه باب است: باب نخست درباره احوالات شیخ و سلوک و ریاضات اوست؛ باب دوم درباره شیوه‌های رهبری شیخ و ارشاد مریدان و باب سوم مربوط به وصیت‌ها و مرگ شیخ و عجایبی است که پس از مرگ ایشان رخ داده است.

در این سه باب، دوپست و هفتاد و یک حکایت موجود است که در آن، کارگزاران اجتماعی به شیوه‌های مختلف بازنمایی می‌شوند. وجود این ویژگی از یک سو و نبود تحقیقی بنیادین درباره این موضوع از سوی دیگر، نگارندگان را بر آن داشت که به بررسی و تبیین شیوه‌های بازنمایی کارگزاران اجتماعی در کتاب *اسرارالتوحید* بپردازند و با تکیه بر روش توصیفی - تحلیلی و برای کشف مولفه‌های گفتمان‌محور *اسرارالتوحید*، به سؤال اصلی زیر پاسخ دهد که شیوه‌های بازنمایی کارگزاران اجتماعی در متن کتاب *اسرارالتوحید* چه ارتباطی با زندگی و اندیشه‌های ابوسعید دارد؟

پژوهش برپایه این فرضیه شکل گرفت که بازنمایی کارگزاران در *اسرارالتوحید* همه هدفمند و در جهت تأثیرگذاری بر مخاطب برای القای ایدئولوژی عرفانی ابوسعید ابوالخیر است که با شیوه‌های فعال‌سازی، منفعل‌سازی، نام‌دهی، پیوند، تشخیص‌زدایی و کم‌رنگ‌سازی نمود یافته است.

۱-۱ پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌هایی درباره اسرارالتوحید انجام شده که عبارت است از:

«بازنمایی و تحلیل ساختارهای مردم‌گرایی در سیره عملی و نظری ابوسعید ابوالخیر با رویکرد نظریه خودشکوفایی آبراهام مزلو» نوشته ساعدی، خردمندپور، مقامیان‌زاده، اردشیرزاده (۱۴۰۰)؛ در این نوشته نویسندگان با رویکرد به نظریه خودشکوفایی آبراهام مزلو نشان دادند که اصلی‌ترین ویژگی در مناسبات بین‌افردی ابوسعید، برتری‌نچستن اوست و اینکه ابوسعید در ارتباط‌گیری با مردم، مفاهیم بنیادین انسانی را متمایز میان افراد شکوفا و رشدنیافته در نظر گرفته است و با تبیین نظام ارزش‌گذاری جدید مبتنی بر مسائل معرفتی و غیرظاهری از سوی شیخ، موجب گرایش مردم به مجالس وعظ و تذکیر شده است.

«بررسی وجوه مشترک و ویژگی‌های پیر و شیخ در اسرارالتوحید محمد بن منور و رمان برادران کارامازوف از فئودور داستایفسکی» از حسینی، میرانی و میر که نویسندگان در این مقاله با اشاره به سیره عملی و نظری ابوسعید ابوالخیر و پدر زوسیمیا (در مرتبه پیران واصل) به تبیین مقولاتی مانند انقیاد محض سالک در برابر پیر، گرایش عوام به نهاد خانقاه و دیر و محبوبیت عمومی پیر، نقش هدایت‌گری پیر برای حل مشکلات عوام و خواص، مشاهده کرامات از پیر، فراست پیر، ارتباط روح پیر با عالم ناسوت پس از مرگ و مقدس‌انگاری پیر پرداخته‌اند.

«نعل وارونه در گفتار و رفتار شیخ ابوسعید ابوالخیر» از اشرفی و فرخزاد (۱۳۹۸)؛ در این مقاله نخست گونه‌هایی از وارونگی معنا معرفی می‌شود؛ سپس نویسندگان با بررسی رفتارهای متفاوت ابوسعید نشان می‌دهند که بازگونگی امور یا وارونگی معنا، مبنای بسیاری از اندیشه‌های ابوسعید ابوالخیر در اسرارالتوحید است و این شیوه ابوسعید مواجهه او با نخوت صوفیانه عصر خویش است.

«مقایسه کهن‌الگوهای یونگ با شیوه عرفانی ابوسعید» از اژه‌ای و عرب جعفری (۱۳۹۶) که نویسندگان این پژوهش دو کهن‌الگوی سایه و نقاب در نزد یونگ را با تعالیم ابوسعید ابوالخیر تطبیق و مقایسه کرده‌اند و نمودهای سایه را در اندیشه ابوسعید نشان می‌دهند؛ آنان با یافتن انواع نقاب در دیدگاه وی، نقش مثبت و منفی آنها را بیان می‌کنند و نشان می‌دهند که هدف یونگ سازگار و هماهنگ کردن انسان با جامعه و رساندن او به فردیت در همین اجتماع است؛ ولی هدف ابوسعید رساندن انسان به حقیقت است.

«بررسی ساختار روایی اسرارالتوحید براساس شیوه‌های شخصیت‌پردازی» (۱۳۹۲) از شفق، مدرسی و یاسینی (۱۳۹۲) که نویسندگان در آن به بررسی شخصیت‌پردازی در کتاب اسرارالتوحید بر مبنای نظریه گریماس و ژنت پرداخته‌اند. نویسندگان در این پژوهش پس از کشف، شناسایی و میزان موفقیت محمد بن منور در پردازش شخصیت‌های حکایت اثبات کردند که حکایت‌پردازی در اسرارالتوحید شیوه‌ای برای گسترش اندیشه‌های صوفیانه و ابزاری برای معرفی و نمایش عظمت شخصیت ابوسعید ابوالخیر است.

مقاله دیگر از همین نویسندگان با عنوان «بررسی کانون روایت در اسرارالتوحید» (۱۳۹۲) است که در آن، روایت‌های این کتاب از نظر کانونی‌سازی نظریه ژرار ژنت تحلیل شده است. نویسندگان از طریق دو مقوله وجه و لحن، توانایی نویسنده را در بازتابانی اندیشه‌های عرفانی ابوسعید نشان داده‌اند. پژوهش دیگر مقاله‌ای با عنوان «بررسی کتاب اسرارالتوحید از دیدگاه کنش اجتماعی» از محمدزاده و یوسف‌فام (۱۳۹۲) است. نویسندگان در این مقاله علاوه بر تبیین رابطه علی بین متن کتاب اسرارالتوحید و سیاست، اجتماع و دین و... به توصیف مسائل مربوط با فرهنگ و اجتماع و

باورها و ارزش‌ها و ضد ارزش‌ها در کتاب *اسرارالتوحید* پرداخته‌اند.

از دیگر سو، بنیاد نظری این پژوهش در جامعه‌های آماری فارسی‌زبان دیگری بررسی و تحلیل شده است؛ برای مثال پهلوان‌نژاد و صحراگرد (۱۳۸۸) در مقاله «شیوه‌های بازنمایی کارگزاران اجتماعی در نشریات دوره‌ مشروطه از منظر گفتمان‌شناسی انتقادی» به این نتیجه رسیدند که بیشتر متون دوره‌ مشروطه از مؤلفه‌های جامعه‌شناختی - معنایی استفاده کرده‌اند و در این نشریات، کارگزاران در قالب انسان‌هایی فعال و پویا بازنمایی شده‌اند که پس از رهایی از استبداد در راه پیشرفت جامعه خود تلاش می‌کنند.

پوشنه و معین (۱۳۹۲) در مقاله «تحلیل گفتمان انتقادی در اثری از ابراهیم گلستان با استفاده از مؤلفه‌های جامعه‌شناختی - معنایی گفتمان‌مدار با توجه به بازنمایی کارگزاران اجتماعی» شیوه‌های متفاوت بازنمایی کارگزاران اجتماعی مختلف در روایت «میان دیروز و فردا» اثر ابراهیم گلستان (۱۳۸۴) را نشان دادند و به کشف رابطه بین دیدگاه‌های فکری - اجتماعی (ایدئولوژیک) با ساختارهای گفتمان‌مدار در روایت مذکور پرداختند.

با توجه به پیشینه فوق به‌درستی می‌توان ادعا کرد که پژوهش حاضر، نخستین اثری است که به تحلیل گفتمان‌مدار *اسرارالتوحید* با تأکید بر مؤلفه‌های جامعه‌شناختی - معنایی می‌پردازد.

۲- بنیاد نظری

الگوی گفتمان‌مدار ون لیوون (۲۰۰۸ م.) از جمله نظریات جدید گفتمان انتقادی است که در آن یک نظام شبکه‌ای ارائه شده است که کارگزاران اجتماعی در آن بازنمایی می‌شوند (سادات‌مقداری و جهانگیری، ۱۳۹۴: ۱۲۶). این کارگزاران مجموع افرادی هستند که در یک رویداد حضور دارند. الگوی لیوون متشکل از دو شاخه اصلی حذف و اظهار است. به اعتقاد لیوون هرگاه کارگزار اجتماعی به‌وضوح در گفتمان حضور داشته باشد، پدیده اظهار رخ داده است (Van Leeuwen, 2008: 34). اظهار به دو شیوه تعیین نقش و تعیین نوع اشاره در کلام جلوه می‌کند. لیوون معتقد است «نقش‌هایی که در تصویرسازی به کارگزار داده می‌شود، جهت تعیین کارگزار [agent] و یا پذیرنده عمل [patient] است» (Van Leeuwen, 2008: 34) که به آن تعیین نقش نیز گفته می‌شود. نوع اشاره بسته به اینکه کارگزار اجتماعی دارای مشخصه انسانی باشد یا نباشد، به دو بخش تشخیص‌بخشی (personification) و تشخیص‌زدایی (impersonification) تقسیم می‌شود (Van Leeuwen, 2008: 36).

از دیگر سو، براساس مؤلفه حذف، «تعدادی از کارگزاران اجتماعی در طی گفتمان بازنمایی نمی‌شوند» (Van Leeuwen, 2008: 32). در بلاغت سنتی برای هر حذفی، قرینه‌ای وجود دارد؛ «وجود قرینه‌ای که بر محذوف دلالت کند، اساس حذف است؛ زیرا در صورت مخفی بودن قرینه، معنا پوشیده می‌ماند» (ابن‌الائیر، ۱۹۹۴، ج ۲: ۸۱). در الگوی ون لیوون نیز حذف «گاه آگاهانه [purposely] است و بسته به اهداف و منافع تولیدکنندگان متن دارد و گاه غیر آگاهانه [Innocent] است و فرض بر آن است که خواننده یا شنونده از هویت کارگزار حذف‌شده آگاه است و او را می‌شناسد» (Van Leeuwen, 2008: 32). حذف آگاهانه «در پیوند با اهداف نویسنده و برای ایجاد تصور موردنظر در مخاطب صورت می‌گیرد» (سادات‌مقداری و جهانگیری، ۱۳۹۴: ۱۲۷) و خود به دو نوع پنهان‌سازی (suppression) و کم‌رنگ‌سازی (back grounding) تقسیم می‌شود.

در پنهان‌سازی با «حذف کامل کارگزار اجتماعی و فعالیت آن» (Van Leeuwen, 2008: 33) روبه‌رو هستیم؛ به گونه‌ای که هیچ اثری از آن در متن برجای نمی‌ماند. در بلاغت سنتی این نوع حذف، نامقبول است؛ زیرا «اگر محذوف مشخص نباشد، نوعی اخلال صورت پذیرفته که جزو عیوب کلام برشمرده می‌شود» (قدامة بن جعفر، ۱۸۸۴: ۲۰۶). در کم‌رنگ‌سازی «با وجود حذف کارگزار از گفتمان، اثری از او در متن برجای است، به طوری که می‌توان به صورت تلویحی به حضور او پی برد» (Van Leeuwen, 2008: 33)؛ در بلاغت سنتی به این اثر، قرینه لفظی می‌گویند. در ادامه به معرفی هریک از این موضوعات و بیان مصداق‌هایشان در کتاب *اسرارالتوحید* می‌پردازیم.

۳- بحث و بررسی

۳-۱ اظهار (inclusion)

اظهار در *اسرارالتوحید* به دو شیوه تعیین نقش و تعیین نوع اشاره در کلام جلوه می‌کند. در ادامه به طور جداگانه به معرفی هریک از آنها و نشان دادن مصداق‌هایشان در متن *اسرارالتوحید* می‌پردازیم.

۳-۱-۱ تعیین نقش (Role allocation)

تعیین نقش در *اسرارالتوحید* به دو شکل انجام می‌شود:

الف) فعال‌سازی (activation)

در فعال‌سازی، «کارگزار اجتماعی به عنوان نیروی فعال، پویا و اثرگذار معرفی می‌شود» (Van Leeuwen, 2008: 34). این ویژگی در کتاب *اسرارالتوحید* در بیشتر اوقات مربوط به کنش ابوسعید در جایگاه عارفی مردمی است که تأثیری شگرف بر آحاد اجتماع داشته است. با اینکه ابوسعید در معارف صوفیه اثری مهمی تألیف نکرده است، گفته‌های وی در متون متعدد بیانگر فعال‌بودن و پویایی او در بیان اندیشه‌های مربوط به تصوف عاشقانه، یکسونگری و یکسان‌نگری و گرایش به اهل سکر بر مبنای رابطه قلبی با خدا از طریق قربانی کردن نفس و گذشتن از خودی خود است (منور، ۱۳۸۱: ۲۰۸).

در بین احوال و سخنان وی آنچه بیشتر درخشش دارد و به نظرگاه او فردیت می‌دهد، شادخواری و سبک‌رویی است (زرین کوب، ۱۳۷۹: ۵۶). پویایی و اثرگذاری ابوسعید در مرتبه کارگزار اجتماعی تاحدی است که آشکارا مخالف برخی از ارزش‌های جامعه عمل می‌کرد و در روش خویش چنان مصمم بود که موفق شد در جامعه خود ضدا ارزش‌های بسیاری را به ارزش تبدیل کند.

ب) منفعل‌سازی (Passivation)

در منفعل‌سازی، کارگزار اجتماعی دریافت‌کننده و تأثیرپذیر و دریافت‌کننده نتیجه عمل است (Van Leeuwen, 2008: 35). فعالیت‌های ابوسعید ابوالخیر در جایگاه کارگزار فعال این گفتمان عرفانی در دوره خودش سبب می‌شود که گفتمان عرفانی او به طور موقت، یک گفتمان مسلط و هم‌مونیک به شمار آید؛ زیرا او با کنش و رفتار و شیوه‌های خاص تربیتی خود، به دور از هرگونه کینه‌توزی و عداوت، مخالفان خود را منفعل می‌کرد. سلوک او با مخلوق بر پایه رفق، وسعت مشرب، مهربانی با آفریده‌های خدا، تمایل به شادزیستن، عیب‌پوشی و نگاه خوش‌بین نسبت به موافقین و ضمیرخوانی‌های هوشمندانه نسبت به مخالفانی است که اغلب با شرم‌نده شدن دست از انکار او می‌کشیدند و به جرگه

هواداران می‌پیوستند (منور، ۱۳۸۱: ۲۶۸).

در ابتدای کارش، امام قشیری به مخالفت با وی پرداخت؛ اما رفتار و کردار ابوسعید سبب شد او نیز همانند دیگر مخالفان به ابوسعید احترام بگذارد و از مخالفت دست بردارند (سجادی، ۱۳۷۹: ۸۶-۸۸). در اکثر حکایت‌ها تحوّل و تأثیرپذیری منکران پس از رؤیت کرامت و فراست شیخ بسیار سریع و ناگهانی است. نقل قول زیر نشان‌دهنده این منفعل‌سازی و تأثیرپذیری است:

«جملة اصحاب فرق و ائمة مذاهب مرید شیخ گشته بودند و آن انکارها به اقرار بدل شده و حالت او را معتقد شده» (منور، ۱۳۸۱: ۲۱۲).

۳-۱-۲ تعیین نوع اشاره (Reference allocation)

در کتاب *اسرارالتوحید* بسته به اینکه کارگزار اجتماعی دارای مشخصه انسانی باشد یا نباشد، نوع اشاره به دو بخش تشخص بخشی (personification) و تشخص زدایی (impersonification) تقسیم می‌شود:

۳-۱-۲-۱ تشخص بخشی

نحوه تشخص بخشی کارگزاران اجتماعی، هم مشخص‌کننده گروهی است که کارگزار، عضو آن است و هم رابطه بین فرد نام‌گذراننده و نام‌گذاری شده را مشخص می‌کند (Richardson, 2007: 49). تشخص بخشی به دو زیرشاخه مشخص سازی (determination) و نام‌شخص سازی (indetermination) تقسیم می‌شود:

۳-۱-۲-۱-۱ مشخص سازی

اگر هویت کارگزارانی اجتماعی که در قالب مشخصه‌های انسانی بازنمایی شده‌اند، به شیوه‌ای بارز بیان شود، از شیوه مشخص سازی استفاده شده است (Van Leeuwen, 2008: 37). مشخص سازی شیوه‌های متعددی دارد که برخی از آنها که در *اسرارالتوحید* نمود بیشتری داشته، عبارت است از:

الف) نام‌دهی (nomination)

نام‌دهی شیوه‌ای است که از طریق آن، کارگزار اجتماعی با توجه به هویت منحصر به فردش بازنمایی می‌شود (Van Leeuwen, 2008: 38). نام‌دهی به دو زیرشاخه نام‌دهی و عنوان‌دهی تقسیم می‌شود: در زیرشاخه نام‌دهی اغلب نام خاص (اسم علم) کارگزار ذکر می‌شود؛ مانند: الله، موسی، فرعون، قارون، هارون و غیره. در *اسرارالتوحید* نام ابوسعید در همه صفحات کتاب و اغلب سطور وجود دارد. پس از او، بیشترین بسامد به خواجه حسن مؤدب (۱۸۳ مرتبه) کارگزار مخصوص ابوسعید اختصاص یافته که اغلب کارهای شیخ را انجام می‌داده است.

از دیگر سو، در زیرشاخه عنوان‌دهی، عنوان‌ها و القاب کارگزار بیان می‌شود مانند رب السموات، رسول الله و... در بخشی از *اسرارالتوحید* عنوان‌های خدا با این شیوه مشخص سازی شده است:

«به هر زبانی به نامی دیگر خوانند خدای را. برخی رحمان خوانند که روزیشان باید. برخی رحیم خوانند که بهشت خواهند. برخی ملک خوانند که منزلتشان باید و هرکسی به چیزی حاجتمند باشند، او را بدان نام خوانند. و صوفیان او را حق خوانند که ایشان بدون او به هیچ چیز دست نیالیند» (منور، ۱۳۸۱: ۲۴۰-۲۴۱).

علاوه بر این، در *اسرارالتوحید* خود شیخ ابوسعید ابوالخیر کارگزاری است که با عنوان «شیخ» بیشترین بسامد عنوان‌دهی را (۲۹۱۳ مرتبه) به او اختصاص یافته است. بخشی از این عناوین عبارت است از: «خاتم الأولیا»، «پیر صوفیان»،

«عزیز روزگار»، «شاه میهنه»، «مهتر میهنه»، «مهین میهنه» و «زاهد میهنه». پس از ابوسعید بیشترین بسامد عنوان‌دهی (۱۵۱ مرتبه) مربوط به ابوالقاسم قشیری، صاحب رساله قشیری و لطائف الأشارات است. این عارف نامدار از جمله صوفیان مخالف ابوسعید بود که پس از ورود شیخ به نیشابور به مدت یک سال از دیدار او امتناع می‌کرد و او را منکر بود (محبّتی، ۱۳۹۱: ۹۳).

معروف است که در جایی ابوالقاسم قشیری از سر انکار درباره ابوسعید چنین گفت: «بیش از آن نیست که ابوسعید حق سبحانه و تعالی را دوست می‌دارد و حق سبحانه و تعالی ما را دوست می‌دارد. فرق چندین است که درین راه ما پیلی ایم و ابوسعید پشه‌ای» (منور، ۱۳۸۱: ۲۳۶). پاسخ ابوسعید به قشیری آن بود که «آن پشه هم تویی. ما هیچ چیز نیستیم» (همان). پس از این قشیری با خود عهد می‌بندد که پشت سر ابوسعید سخن نگوید و سرانجام نیز به اصرار یکی از مریدانش به مجلس شیخ می‌آید و شیخ از طریق کرامت، او را از کار انجام‌شده‌اش مطلع می‌کند و این باعث می‌شود که قشیری او را تصدیق کند و از آن پس انکار شیخ را ترک کند (همان: ۷۵-۷۶).

آشکار است که نام‌دهی این شخصیت معتبر به دلیل گرایش نهایی به ابوسعید تأثیر شگرفی بر وجهه شیخ می‌گذارد؛ به همین دلیل نویسنده با مشخص‌سازی، احوال این کارگزار را به مخاطب نشان می‌دهد.

ب) پیوند (association)

یکی دیگر از شیوه‌های مشخص‌سازی که در اسرارالتوحید نمود یافته، فرایند پیوند است که با آن کارگزاران اجتماعی تشخص‌دار به شکل گروه‌هایی نمایانده می‌شوند که درباره فعالیت‌های نظر واحدی دارند، یا عمل واحدی را انجام می‌دهند (Van Leeuwen, 2008: 37). این نوع کارگزار برخوردار از خصوصیات مشترک گروهی از آدم‌هاست که یک طبقه یا قشر از جامعه به شمار می‌روند و ویژگی‌ها و خصوصیات کلی آن طبقه را با خود دارند. بر مبنای توضیحات فوق در اسرارالتوحید بیش از شانزده نوع پیوند متفاوت برای مشخص‌سازی کارگزار وجود دارد که با توجه به موضوع عرفانی اثر، بیشترین بسامد آن به ترتیب مربوط به گروه مشایخ / صوفی (۱۳۰)، درویشان (۱۱۷) و مریدان (۳۴) است که همه مربوط به گروه خود و گفتمان طریقت‌محور هستند و حضورشان بار ایدئولوژیکی متن را افزایش می‌دهد و بهتر می‌تواند معرف شیوه برخورد شیخ با گروه خاصی از افراد جامعه باشد؛ برای مثال در ابتدای اسرارالتوحید، سخن از دوران کودکی شیخ است که روزی در خانقاه سپری کرده بود و در آن مکان گروهی با عنوان درویش اجتماع کرده‌اند که با شنیدن یک بیت «درویشان را حالتی پدید آمد و آن شب تا روز برین بیت رقص می‌کردند و در آن حالت بودند» (منور، ۱۳۸۱: ۱۶).

در روایت فوق، درویشان کارگزارانی اجتماعی هستند که در سماع و پذیرش حالات عرفانی با یکدیگر نظر واحدی دارند و به صورت گروهی نمایانده شده‌اند که یک بیت در همه به صورت مشابه اثر کرده است و همه آنها با یکدیگر موافق هستند و عمل واحدی انجام می‌دهند؛ بنابراین با یکدیگر پیوند دارند.

در توضیح می‌افزاییم که در هویت‌یابی‌های جمعی و گروهی برآمده از فرایند پیوند، غیریت‌سازی اجتماعی نقش برجسته‌ای را ایفا می‌کند؛ زیرا هر گروهی به گروهی رقیبی احتیاج دارد تا از طریق آن واجد هویت شود (پردل، ۱۳۹۰: ۴۴). زمانی که سوژه در موقعیتی گفتمانی قرار می‌گیرد، گفتمان‌ها بنابه سرشت غیریت‌سازانه خود به گونه‌ای عمل می‌کنند که ذهنیت وی را برای دو قطب «ما» و «آنها» سامان دهند. این دو قطبی بودن به صورت برجسته‌سازی و

حاشیه‌رانی در کردار و رفتار سوژه نمایان می‌شود (Laclau & Mouffe, 1985).

دوره‌ای که ابوسعید ابوالخیر در آن می‌زیست، اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم است که در آن روزگار، ایران به‌ویژه خراسان از نابسامانی و تشویش اوضاع سیاسی رنج می‌برد و تعدد روزافزون فرقه‌های مذهبی و نزاع بر سر حقایق هریک، شرایط را آشفته‌تر کرده بود. در این دوران گفتمان شریعت‌محور حالت مسلط یا هژمونی (Hegemony) داشته است (تاجیک، ۱۳۸۳: ۵۲) و بدنه حکومت معتقدان بدان را حمایت می‌کردند و با دستیابی به قدرت سیاسی، شیوه نگرش خود را به آحاد جامعه تلقین و شیوه‌های دیگر را سرکوب می‌کردند. مردمی که از ریاکاری عالمان دین و ستمکاری حاکمان و فرمانروایان زمان به تنگ آمده بودند، محضر ابوسعید را همچون نیروی فعال و پویا و اثرگذار در آزاداندیشی و آزادی، پناهگاه خود یافتند و از هرسو به دیدنش شتافتند (حلبی، ۱۳۷۷: ۳۵۶).

ابوسعید ابوالخیر در طول حیاتش وسعت مشرب داشت و به عشق و وجد و سکر و سماع تمایل داشت؛ به همین سبب گرایش‌های شریعت‌محور به او تاختند و به اباحیگری و زندقه و سماحت نسبت به احکام شرعی متهم شد (منور، ۱۳۸۱: ۲۶۸). برخی از گفتارها و رفتارهای او که با راه و رسم دیگر مشایخ خانقاه‌های نیشابور مغایرت داشت، آنان را نیز به داوری و انکار در حق او وامی‌داشت؛ با همه این مخالفت‌ها و انکارها، ابوسعید راه و روش خانقاهی و افکار و گفتارهای صوفیانه خود را ادامه می‌داد و بر منبر، شعر و دوبیتی می‌خواند و از تفسیر قرآن و نشر اخبار به‌شکل رایج میان مشرکان و ارباب علوم ظاهر، دوری می‌جست؛ حتی وصیت کرد جنازه‌اش را با شعر و دوبیتی و سماع به خاک بسپارند (همان: ۳۳). با توجه به آنچه گفته شد، برجسته‌سازی «خود» از طریق تعددی مانند مردم‌داری و تساهل و گذشت و پرهیز از ایذای دیگران و به حاشیه‌رانی «دیگری» از طریق ضمیرخوانی‌های هوشمندانه و شرم‌نده‌سازی مخالفان در گفتمان عرفانی ابوسعید، آنها را در حد فاصل میان دو قطب مثبت و منفی سامان داده و سبب شده است ابوسعید گفتمان خود را در مقامی بالاتر از گفتمان شریعت‌محور بنشانند و برجسته کند.

۳-۱-۲-۱ نامشخص‌سازی

چنانچه هویت کارگزارانی اجتماعی - که در قالب مشخصه‌های انسانی بازنمایی شده‌اند - مشخص نشود و به‌صورت افرادی ناشناس معرفی شوند، از شیوه نامشخص‌سازی استفاده شده است (Van Leeuwen, 2008: 37). در *اسرارالتوحید* بیشترین بسامد نامشخص‌سازی به ترتیب مربوط به پیرمردی، کسی، مردی و مردمانی ناشناس است. در این حالت، هویت کارگزار نقشی در گفتمان ندارد؛ بلکه مهم عملی است که او انجام می‌دهد. آنچه این کارگزاران بی‌هویت در حکایت‌های متعدد انجام می‌دهند، همواره کارکردی مشابه دارد که شامل مشاهده و دریافت عظمت و اهمیت شخصیت ابوسعید است. حضور این کارگزاران در القای دیدگاه عرفانی ابوسعید مؤثر است؛ زیرا در برخی از حکایت‌ها، این کارگزاران بدون هویت افرادی بی‌اعتنا به مقام ابوسعید هستند که به دلیل یک اتفاق متنبه می‌شوند و با عذرخواهی از پیشگاه ابوسعید ابوالخیر کمک بزرگی به اثبات حقایق او می‌کنند؛ برای مثال در حکایت ۴۶، شیخ فردی به نام حسن مؤدب را به نزد شحنة شهر می‌فرستد تا از او درخواست کمک کند؛ هنگامی که حسن به نزد شحنة می‌رسد، شحنة را می‌بیند که «یکی را می‌زد و خلقی از دور نظاره می‌کردند» (منور، ۱۳۸۱: ۱۱۱). حسن از شحنة درخواست کمک می‌کند و شحنة پولی که از آن «یکی» به زور گرفته بود، به حسن می‌دهد. حسن آن پول را به شیخ می‌دهد و شیخ برای درویشان غذا تهیه می‌کند. همه گمان می‌کنند که آن پول حرام است.

در ادامه حکایت، آن فرد که با لفظ «یکی» از وی یاد شده است، «پیش شیخ آمد و گریست و پای شیخ بوسه داد و گفت: ای شیخ! توبه کردم. مرا بخل کن که شما را خیانت کردم و قفای آن بخوردم و کیسه‌ای سیم پیش شیخ بنهاد» (همان: ۱۱۲) و روایت کرد که پدرش هنگام مرگ دو کیسه سیم به او داده و خواسته است که وقف خانقاه شیخ کند؛ اما او از این کار سر باز زد تا اینکه شحنة یک کیسه را از وی با ضرب شلاق گرفت و به شیخ داد و کیسه دوم را خودش به شیخ تقدیم کرد؛ به این ترتیب مریدان درمی‌یابند که آن سفره که شیخ ترتیب داده بود، حرام نبوده است.

در حکایت مذکور فردی که در ابتدای داستان تا آخر آن به شکل ناشناس معرفی می‌شود، یک کارگزار اجتماعی است که به دلیل بی‌اهمیت بودن هویتش به صورت تشخص بخشی نامشخص سازی برای مخاطب بازنمایی شده است؛ ولی کارکرد و عمل این کارگزار نقش مهمی در برطرف شدن ابهامات نسبت به حرام بودن عملکرد ابوسعید دارد.

۳-۱-۲-۲ تشخص زدایی

پیش از این گفته شد که تعیین نوع اشاره، به دو شاخه تشخص بخشی و تشخص زدایی تقسیم می‌شود. «هرگاه کارگزار اجتماعی با مشخصه‌های غیرانسانی بازنمایی شود، از شیوه تشخص زدایی استفاده شده است» (Van Leeuwen, 2008: 36). دوستی با حیوانات و سخن گفتن آنها با عارفان تشخص زدایی رایجی است که در متون صوفیه بارها برای کرامت صوفی درج شده است (قربان پور آرانی و حیدری رامشه، ۱۳۹۳: ۳۱۶). این مضمون به خوبی در بخش‌هایی دیده می‌شود که کرامات ابوسعید نمایانده می‌شود. در این شواهد به سبب عنایت خداوند امر خارق‌العاده‌ای مانند تشخص دهی به غیرانسان و سماع کلام حیوانات و نباتات و جمادات از ناحیه ابوسعید صادر می‌شود تا نشانی بر صدق او باشد؛ زیرا یکی از عواملی که مردم را به اعتقاد یافتن به ظرفیت معنوی یک پیر و یا شیخ طریقت رهنمون می‌شد، توان و قدرت آن رهبر به انجام چنین امور خارق‌العاده‌ای بود (شیمل، ۱۳۷۵: ۳۴۴)؛ در واقع این امر نوعی تثبیت قدرت و مشروعیت و اعتبار را برای صاحبان این کرامات به ارمغان می‌آورد (استعلامی، ۱۳۸۸: ۹۶)؛ برای نمونه به حکایت زیر بنگرید که در آن شیخ ابوسعید ابوالخیر قصد حجاز کرده است و ابوالحسن خرقانی در آن شهر منتظر ایشان بود. هنگامی که تأخیر ابوسعید طولانی می‌شود، مریدی گمان می‌کند که ابوسعید گم شده است؛ ولی ابوالحسن خرقانی از این تصور مریدش عصبانی می‌شود و می‌گوید:

«خاموش! ایشان راه گم نکنند. زمینی بود از همه دولت‌ها بی‌نصیب، تشنه قدم ایشان به خدای بنالیده است که بارخدا! قدم دوستی بر روی من بران، تا من فردا بر زمین‌های دیگر فخر کنم. حاجت آن زمین روا کردند و عزیزان را فرستادند تا عنان آن بزرگ بگرفتند و سوی آن زمین بردند و به حضور او آن زمین را خلعت دادند» (منور، ۱۳۸۱: ۱۳۶).

در این گفتمان، زمین کارگزار اجتماعی غیرانسان در خدمت معناسازی برای بزرگداشت مقام معنوی ابوسعید ابوالخیر است؛ بنابراین تعیین نوع اشاره از نوع تشخص زدایی است؛ زیرا زمین که خواستار برتری از سایر مکان‌هاست، با حضور شیخ ابوسعید ابوالخیر برتری و تشخص یافته است. جدول زیر بسامد و کارکرد کارگزاران اجتماعی غیرانسان در اسرارالتوحید را به خوبی نشان می‌دهد:

جدول شماره ۱: بسامد و کارکرد کارگزاران اجتماعی غیرانسان در اسرارالتوحید

کارگزار اجتماعی غیرانسان	تعداد	شماره صفحه	کارکرد انسانی حیوان
اژدها	۲	۱۰۰	اژدهایی مرید شیخ است. شیخ برای اژدهایی پیغام می‌فرستد. اژدها پس از شنیدن پیام شیخ روی به خاک می‌مالد، تواضع می‌کند و اشک زیاد می‌ریزد.
		۱۵۰	اشاره به دوستی اژدها با شیخ
مار	۲	۱۸۳	ماری مرید شیخ است. مار شیخ را زیارت می‌کند و تجدیدعهد می‌کند.
		۲۷۹	مار به زیارت شیخ می‌رود.
شیر	۱	۶۷	شیر در خدمت شیخ است و فرد گمشده‌ای را به دستور شیخ به مقصد می‌رساند.

۳-۲ حذف (Elusion)

از میان انواع حذف در نظریه منظور، حذف از طریق پنهان‌سازی در اسرارالتوحید هیچ‌گونه نمودی نداشت؛ ولی تولیدکننده گفتمان در این اثر، به علت پرهیز از افشای اسرار ربوبی از بیان برخی دانسته‌های خویش امتناع کرده است که شامل مقوله کم‌رنگ‌سازی می‌شود؛ زیرا به اعتقاد عارفان انسان در مقام سالک پس از طی طریق روحانی معرفت به حق، به اسراری آگاهی می‌یابد که وقوف دیگران به آن ممکن نیست. در این میان آن کس که سر خدا را بر مخلوقات عیان کند و بخواهد این اتحاد را در خود طولانی کند، دردی می‌کشد که از حدود تحمل نیروهای فطری بیرون است (حلاج، ۱۳۷۹: ۳۰)؛ با توجه به آنچه گفته شد، ابوسعید نیز مانند دیگر سالکان موظف بوده است از افشای اسرار ربوبی پرهیزد و سر حق را جز با اهل حق در میان نگذارد.

۴- نتیجه‌گیری

از مجموع آنچه درباره شیوه‌های بازنمایی کارگزاران اجتماعی برمبنای الگوی تحلیل گفتمان ون لیوون در کتاب اسرارالتوحید گفته شد، این نتایج حاصل شد که شیوه بازنمایی براساس مؤلفه اصلی اظهار در اسرارالتوحید از طریق تعیین نقش و تعیین نوع اشاره در کلام جلوه می‌کند. در این اثر، تعیین نقش به دو شکل فعال‌سازی و منفعل‌سازی انجام می‌شود. ابوسعید ابوالخیر با فعال‌سازی، نیرویی فعال، پویا و اثرگذار معرفی می‌شود که آشکارا مخالف برخی از ارزش‌های جامعه عمل می‌کرد و در روش خود چنان مصمم بود که موفق شد در جامعه خویش ضد ارزش‌های بسیاری را به ارزش تبدیل کند و کراماتش همراه با رفتار و گفتار مردم‌دار و تساهل‌محور، تأثیری شگرف بر اتحاد اجتماع داشته است. در بخش منفعل‌سازی این نتیجه حاصل شد که فعالیت‌های ابوسعید ابوالخیر در جایگاه کارگزار فعال این گفتمان عرفانی در دوره خودش سبب شد گفتمان عرفانی او به‌طور موقت، یک گفتمان مسلط و هژمونیک به شمار آید؛ زیرا کنش و رفتار و شیوه‌های خاص تربیتی ابوسعید باعث می‌شد، اغلب مخالفانش منفعل شوند و دست از انکار او بکشند و

به جرگه هوادارانش پیوندند.

در *اسرارالتوحید* بسته به اینکه کارگزار اجتماعی دارای مشخصه انسانی باشد یا نباشد، نوع اشاره به دو بخش تشخیص بخشی و تشخیص زدایی تقسیم می‌شود. در این کتاب، مشخص سازی هویت کارگزارانی که در قالب مشخصه‌های انسانی بازنمایی شده‌اند، به شیوه‌های نام‌دهی و پیوند انجام شده است. در بخش نام‌دهی این نتیجه حاصل شد که عنوان «شیخ» برای ابوسعید ابوالخیر در جایگاه کارگزار اعظم و شخصیت محوری حکایات در همه صفحات کتاب و اغلب سطور به کار رفته است. پس از آن، بیشترین بسامد نام‌دهی مربوط به خواجه حسن مؤدب کارگزار مخصوص ابوسعید ابوالخیر است که اغلب کارهای شیخ را انجام می‌داده است. سپس بیشترین بسامد مربوط به ابوالقاسم قشیری، صاحب رساله قشیری و لطائف الأشارات است. این عارف نامدار از جمله صوفیان مخالف ابوسعید ابوالخیر بوده که پس از شناخت جایگاه معنوی ابوسعید انکار او را ترک کرده است. آشکار است که علت این میزان اظهار و مشخص سازی این شخصیت معتبر به دلیل گرایش نهایی او به ابوسعید ابوالخیر است.

یکی دیگر از شیوه‌های مشخص سازی که در *اسرارالتوحید* نمود یافته، فرایند پیوند است که از طریق آن، کارگزاران اجتماعی تشخیص دار به شکل گروه‌هایی نمایانده می‌شوند که درباره فعالیت نظری واحدی دارند، یا عمل واحدی را انجام می‌دهند؛ بر این اساس در *اسرارالتوحید* بیش از شانزده نوع گروه وجود دارد. با توجه به موضوع عرفانی اثر، بیشترین بسامد آن به ترتیب مربوط به مشایخ/ صوفی، درویشان و مریدان است که همه مربوط به گروه خود و گفتمان طریقت محور هستند. در زیرشاخه نام‌مشخص سازی این نتیجه حاصل شد که در *اسرارالتوحید* بیشترین بسامد نام‌مشخص سازی به ترتیب مربوط به پیرمردی، کسی، مردی و مردمانی ناشناس است. در این حالت، هویت کارگزار نقشی در گفتمان ندارد؛ بلکه مهم عملی است که او انجام می‌دهد. آنچه این کارگزاران بی‌هویت در حکایت‌های متعدد انجام می‌دهند، همواره کارکردی مشابه و مؤثر در بیان دیدگاه‌های نویسنده دارد. این کار شامل مشاهده و دریافت عظمت و اهمیت شخصیت ابوسعید است.

بر اساس مؤلفه تشخیص زدایی این نتیجه به دست آمد که در کتاب *اسرارالتوحید*، انسان‌نمایی حیوانات بار ایدئولوژیکی دارد و حضور این حیوانات وحشی برای اثبات عظمت و قدرت معنوی و کرامات ابوسعید ابوالخیر است. در این شواهد به سبب عنایت خداوند، امر خارق‌العاده‌ای مانند سماع کلام حیوانات و نباتات و جمادات از ناحیه ابوسعید صادر می‌شود تا نوعی تثبیت قدرت و مشروعیت و اعتبار را برای او در جایگاه صاحب این کرامات ایجاد کند؛ علاوه بر این، از منظر مؤلفه حذف نیز این نتیجه حاصل شد که بخش‌هایی از دانسته‌های ابوسعید شامل مقوله کم‌رنگ‌سازی می‌شود؛ زیرا تولیدکننده گفتمان در این اثر، مانند دیگر سالکان موظف بوده است از افشای اسرار ربوبی پرهیزد و سر حق را جز با اهل حق در میان نگذارد.

یادداشت‌ها

۱. این پژوهش با حمایت مالی دانشگاه زابل و به شماره گرنت زیر انجام شده است:

IR-UOZ-GR-3245

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. استعلامی، محمد (۱۳۸۸). حدیث کرامت: پاسخی منطقی به پرسش‌ها، تهران: سخن، چاپ اول.
۳. پردل، مجتبی (۱۳۹۰). بررسی منتخبی از غزلیات حافظ براساس نظریه گفتمان لاکلائو و موف، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: سهیلا شریفی، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
۴. تاجیک، محمدرضا (۱۳۸۳). گفتمان، پادگفتمان و سیاست، تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
۵. حق‌پرست، لیلا (۱۳۹۰). «شیوه‌های تصویرسازی کارگزاران اجتماعی در داستان بهمن از شاهنامه و بهمن‌نامه (براساس مؤلفه‌های جامعه‌شناختی - معنایی در تحلیل گفتمان)»، فصلنامه پژوهش‌های زبان و ادبیات تطبیقی، ش ۲ (پیاپی ۱۰)، ۴۵-۶۲.
۶. حلبی، علی اصغر (۱۳۷۷). مبانی عرفان و احوال عارفان، ج ۲، تهران: اساطیر.
۷. حلاج، حسین بن منصور (۱۳۷۹). مجموعه آثار حلاج: طواسین، کتاب روایت، تفسیر قرآن، کتاب کلمات، تجربیات عرفانی و اشعار، به کوشش قاسم میرآخوندی، تهران: یادآوران.
۸. ریپکا، یان (۱۳۸۲). تاریخ ادبیات ایران، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: سخن.
۹. زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۷۹). جستجو در تصوف ایران، تهران: امیرکبیر.
۱۰. سادات مقداری، صدیقه؛ جهانگیری، شکوفه (۱۳۹۴). «تحلیل گفتمان انتقادی شعر دفاع مقدس برای کودکان از منظر رهیافت ون‌لیوون (۲۰۰۸ م.)»، متن پژوهی ادبی، س ۱۹، ش ۶۵، ۱۲۱-۱۶۰.
۱۱. سجادی، سید ضیاءالدین (۱۳۷۹). مقدمه‌ای بر مبانی عرفان و تصوف، تهران: سخن، ج ۸.
۱۲. شیمل، آنه‌ماری (۱۳۷۵). ابعاد عرفانی اسلام، ترجمه عبدالرحیم گواهی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ دوم.
۱۳. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۳). تاریخ ادبیات در ایران از میانه قرن پنجم تا آغاز قرن هفتم هجری، ج ۲، تهران: فردوسی.
۱۴. قدامة بن جعفر، ابوالفرج (۱۸۸۴ م.). نقد الشعر، بیروت: دارالکتب العربیة، ط ۱.
۱۵. قربان‌پور آرانی، حسین؛ حیدری رامشه، ناهید (۱۳۹۳). «از کرامات تا خرافات (با تأکید بر اسرارالتوحید و مقامات ژنده‌پیل)». ادیان و عرفان، سال ۴۷، شماره ۲، ۳۰۱-۳۳۲.
۱۶. محبتی، مهدی (۱۳۹۱). «چهره قشیری در اسرارالتوحید»، متن پژوهی ادبی، شماره ۵۴، ۸۹-۱۰۸.
۱۷. محمدزاده، الناز؛ یوسف‌فام، عالیه (۱۳۹۲). «بررسی کتاب اسرارالتوحید از دیدگاه کنش اجتماعی»، مطالعات نقد ادبی پژوهش ادبی، ش ۳۲، ۱-۲۳.
۱۸. منور، محمد (۱۳۸۱). اسرارالتوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید، تصحیح و تعلیقات دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگه، ج پنجم.

References

1. Ghorbanpour Arani, H., & Heydari Ramsheh, N. (2014). "From virtues to superstitions (with an emphasis on Asrar al-Tawhid and Maghamate Zhende Peel)". *Journal of Religions and Mysticism*, 47(2), 301-332 (in Persian).
2. Haghparast, L. (2012). "The representation of social actors in the story of Bahman's vengeance seeking from Shahnameh and Bahmannameh (based on the socio-semantic elements in critical discourse analysis)". *Journal of Comparative Language and Literature Research*, 2(10), 45-62 (in Persian).
3. Halabi, A. A. (1998). *The Basics of mysticism and the conditions of mystics*. Tehran: Asatir publication (in Persian).
4. Istilami, M. (2009). *Karamat Hadith: A logical answer to questions*. First Edition. Tehran: Sokhan Publication (in Persian).
5. Laclau, E., & Mouffe, C. (1985). *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. London: Verso.
6. Mirakhoundi, Q. (Ed.) (2000). *Hallaj's collection of works: Tawasin, the book of narration, interpretation of the Qur'an, the book of words, mystical experiences and poems*. Tehran: Yadavaran Publishing House (in Persian).
7. Mohabbati, M. (2011). "The image of Qosheyri in Asrar al-Tawhid (methodological and content analysis)". *Journal of Literary Text Research*, 54, 89-108 (in Persian).
8. Mohammadzadeh, E., & Yusuf-Pham, A. (2012). "Examination of Asrar al-Tawhid from the perspective of social action". *Journal of Literary Criticism Studies*, 32, 1-23 (in Persian).
9. Pardel, M. (2011). *A selection of Hafez's sonnets based on the discourse theory of Laclau and Mouffe*. MA Thesis. Ferdowsi University of Mashhad (in Persian).
10. Qudamah bin Jafar, A. F. (1884). *Naqd al-shaar*. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabiya (in Persian).
11. Richardson, J. E. (2007). *Analyzing newspapers: An approach from critical discourse analysis*. New York: Palgrave Publishing.
12. Ripka, Y. (2003). *History of Iranian literature*. Translated by Abolqasem Siri. Tehran: Sokhan Publication (in Persian).
13. adat Meghdari, S., & Jahangiri, Sh. (2016). "A critical discourse analysis of the holy defense poetry for children according to Van Leeuwen's approach (2008)". *Literary Research Text*, 19(65), 121-160 (in Persian).
14. Safa, Z. (1984). *History of literature in Iran from the middle of the 5th century to the beginning of the 7th century AH*. Tehran: Ferdowsi Publication (in Persian).
15. Sajjadi, S. Z. (2000). *An introduction to the basics of mysticism and Sufism*. Eighth Edition. Tehran: Sokhan Publication (in Persian).
16. Shafiei Kadkani, M. R. (Ed.) (2002). *Manwar's Asrar al-Tawhid fi maghamate Sheikh Abi Saeed*. Fifth Edition. Tehran: Agah Publication (in Persian).
17. Shimel, A. (1996). *Mystical dimensions of Islam*. Translated by Abdul Rahim Gavahi. Second Edition. Tehran: Farhang Islamic Publishing House (in Persian).
18. Tajik, M. R. (2004). *Discourse, anti-discourse and politics*. Tehran: Human Sciences Research and Development Institute (in Persian).
19. *The Holy Quran*.
20. Van Leeuwen, T. (2008). *Discourse and practice: New tools for critical discourse analysis*. London: Oxford University Press.
21. Zarrinkoob, A. H. (2000). *Searching in Sufism of Iran*. Tehran: Amir Kabir Publication (in Persian).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی